

Bruce Chilton, Alan J. Avery-Peck (ed.), *Targums and Rabbinic Literature* (Ancient Literature for New Testament Studies 7), Zondervan Academic, Grand Rapids, MI, 2024, ss. 464, ISBN 9780310495734 (hardcover), ISBN 9780310495741 (ebook).

Tom *Targums and Rabbinic Literature*, będący siódmym woluminem serii *Ancient Literature for New Testament Studies* pod redakcją Bruce’a Chiltona i Alana J. Avery’ego-Pecka, stanowi systematyczne opracowanie i analizę kluczowych korpusów literatury targumicznej i rabinicznej w kontekście badań nad Nowym Testamentem. Publikację tę warto zestawić z klasycznym dziełem Johna Bowkera *The Targums and Rabbinic Literature* (Cambridge 1969), które przez dziesięciolecia pełniło funkcję podstawowego wprowadzenia do tej tematyki. Podczas gdy Bowker proponował ujęcie syntetyczne, osadzone w realiach badań lat 60. XX wieku, tom Chiltona i Avery’ego-Pecka oferuje perspektywę wielogłosową i interdyscyplinarną, obejmującą szerszy zakres tekstów i pogłębioną refleksję metodologiczną nad ich relacjami z Nowym Testamentem. W ten sposób publikacja nie tylko kontynuuje i rozwija klasyczną tradycję badań, lecz także odzwierciedla ich współczesną dojrzałość. Opracowanie obejmuje pięćdziesiąt rozdziałów ujętych w dwóch głównych sekcjach: „The Targums” (s. 1–218) oraz „Rabbinic Literature” (s. 219–406), z których każda dzieli się na cztery części, otwierane rozdziałami wprowadzającymi i zamknięte bibliografiami tematycznymi. Całość publikacji dodatkowo uzupełnia obszerna bibliografia oraz indeksy: biblijny, pozabiblijny, rzeczowy i autorski.

Sekcję pierwszą otwiera Bruce Chilton („Targums: Overview”, s. 3–26), który definiuje targumy jako aramejskie przekłady-parafrazy Biblii hebrajskiej rozwijane w różnych kontekstach liturgicznych przez ponad tysiąc lat. Autor ukazuje ich ewolucję – od wczesnych przekładów (Onkelos, Jonatan), przez targumy ekspansywne, po późne kompozycje w aramejskim literackim – oraz wskazuje cztery typy powiązań między targumami a Nowym Testamentem. Część pierwsza („Targum Jonathan”) obejmuje rozdziały, których autorami są: Bruce Chilton („Introduction to Targum Jonathan”,

s. 29–38), Alberdina Houtman („The Targum of Isaiah”, s. 39–46), Andrew W. Litke („The Targum of Jeremiah”, s. 46–52), Bruce Chilton („The Targum of Ezekiel”, s. 53–61), Delio DelRio („The Targumim of the Minor Prophets”, s. 62–75) oraz Eveline van Staalduine-Sulman („The Targum of the Former Prophets”, s. 76–84). Część druga omawia targumy do Pięcioksięgu: Bruce Chilton („Introduction to the Targumim of Pentateuch”, s. 87–97), Paul V.M. Flesher („Targum Onkelos”, s. 98–106), Bruce Chilton („Targum Neofiti”, s. 107–115), Gudrun Elisabeth Lier („Pseudo-Jonathan”, s. 116–124; „Fragmentary Targums”, s. 125–136). Część trzecia dotyczy targumów do Pism: Bruce Chilton („Introduction to the Targumim of the Writings”, s. 137–141), Andrew W. Litke („Targum of Psalms”, s. 142–153; „Targum Song of Songs”, s. 168–174), Gudrun Elisabeth Lier („Targum Job”, s. 154–161), Christian M.M. Brady („Targum Ruth”, s. 162–167; „Targum Lamentations”, s. 175–182; „Targum Esther”, s. 182–188). Część czwarta („Reception”) obejmuje teksty Bruce’a Chiltona („Targumic Receptions”, s. 189–207; „Targumic Interpretation of Ezekiel’s Vision of the Merkavah”, s. 208–218) oraz Stefana C. Reifa („The Importance of the Cairo Genizah”, s. 219).

Sekcję drugą otwiera Günter Stemberger („The Rabbinic Literature: Overview”, s. 221–236). Część piąta, poświęcona pismom epoki tannaitów, obejmuje artykuły, których autorzy to: Alan J. Avery-Peck („Introduction to the Tannaitic Period”, s. 237), „The Mishnah” (s. 238–246), „The Tosefta” (s. 247–254), Gary G. Porton („Mehilta de-Rabbi Ishmael”, s. 254–260), Howard L. Apothaker („Sifra”, s. 261–268), Alan J. Avery-Peck („Sifre Numbers”, s. 269–278) oraz Michael Graves („Sifre Deuteronomy”, s. 279–284). W części szóstej Alan J. Avery-Peck przedstawia wprowadzenie do pism wczesnych amora'im („Introduction”, s. 286–287) i „The Talmud of the Land of Israel” (s. 288–296). Następnie omówione są kolejne midrasze, co czynią: Gary G. Porton („Genesis Rabbah”, s. 296–302), Michael Graves („Leviticus Rabbah”, s. 303–310), Dvora Weisberg („Lamentations Rabbah”, s. 311–316) oraz Tamar Kadari („Song of Songs Rabbah”, s. 317–325). Część siódma dotyczy tekstów późnych amora'im: Alan J. Avery-Peck („Introduction”, s. 329), Shai Secunda („The Babylonian Talmud”, s. 330–334), Alan J. Avery-Peck („Deuteronomy Rabbah”, s. 335–342), Gary G. Porton („Avot deRabbi Nathan”, s. 343–348), Rivka Ulmer („Pesiqta Rabbati”, s. 349–354), Michael Graves („Pesiqta de-Rav Kahana”, s. 355–362), Reuven Kiperwasser („Ecclesiastes Rabbah”, s. 363–370). Ostatnia część, poświęcona epoce geonów, rozpoczyna się od wprowadzenia Alana J. Avery’ego-Peck’a (s. 373–374), po którym następują: Constanza Cordoni („Seder Eliyahu”, s. 375–380), Michael Graves

(„Exodus Rabbah”, s. 381–385), Günter Stemberger („Hekhalot”, s. 386–391), Herbert Bassier („Midrash Tannaim”, s. 392–397) oraz Devorah Schoenfeld („Commentaries”, s. 398–401; „Codes”, s. 402–406).

Autorami recenzowanego tomu są wybitni specjaliści reprezentujący ośrodki akademickie Europy, Ameryki Północnej i Izraela oraz różne tradycje wyznaniowe. Dzięki temu publikacja łączy perspektywy filologiczną, historyczną, kulturową i teologiczną, oferując wielogłosowy obraz literatury żydowskiej. Struktura tomu jest przejrzysta: obejmuje systematyczny przegląd badań nad targumami i pismami rabinicznymi – od przekładów aramejskich po dzieła epoki tannaitów i gaonów – ułożony w porządku chronologicznym i środowiskowym. Ważnym elementem są fragmenty źródłowe, zwłaszcza te wykazujące powiązania z Nowym Testamentem, każdym z rozdziałów uzupełnia starannie opracowana literatura przedmiotu. Stanowi to, nie tylko cenne narzędzie pomocnicze dla dalszych badań, lecz także potwierdza wysoki poziom edytorski tomu.

Autorzy ukazują relacje między literaturą żydowską a Nowym Testamentem nie tylko w perspektywie paralelizmów, lecz także różnic, napięć i polemik, które kształtowały wzajemne oddziaływania judaizmu i chrześcijaństwa. Analiza „kluczowych fragmentów” prowadzona jest z dużą ostrożnością metodologiczną oraz ze świadomością ograniczeń wynikających z charakteru źródeł. Publikacja odsłania również procesy redakcyjne kształtujące literaturę rabiniczną, zwracając szczególną uwagę na kwestie datowania i recepcji tekstów w ich kontekście historycznym i religijnym. Całość tomu umożliwia więc nie tylko uchwycenie punktów stycznych między literaturą żydowską a Nowym Testamentem, lecz także refleksję nad szerszym horyzontem społecznym i religijnym, w którym funkcjonowały analizowane pisma. To napięcie – między metodologiczną ostrożnością a wskazywaniem możliwych odniesień – stanowi jeden z istotnych walorów opracowania, czyniąc z niego wartościowe źródło wiedzy i inspirację do dalszych badań nad relacjami judaizmu i chrześcijaństwa oraz wierne odzwierciedlenie aktualnego stanu badań nad targumami i literaturą rabiniczną.

Publikacja adresowana jest do egzegetów i teologów, którzy nieustannie badają związki Nowego Testamentu z judaizmem epoki wczesnej, a także do studentów i nauczycieli akademickich, systematycznie rozwijających warsztat pracy nad literaturą rabiniczną i jej znaczeniem dla chrześcijaństwa. Jednocześnie odpowiada ona na potrzeby czytelników zainteresowanych relacją judaizmu i chrześcijaństwa, którzy konsekwentnie poszerzają swoje spojrzenie na dialog między tymi tradycjami. Przedstawione w tomie badania wpisują się w serię *Ancient Literature for New Testament*

Studies, której celem jest pogłębianie analizy egzegetycznej, interpretacyjnej i teologicznej. Sama seria – starannie zaplanowana i przejrzyste koordynowana – ukazuje świadomość wyzwań związanych z łączeniem tak różnorodnych tradycji literackich zarówno w obrębie niniejszego tomu, jak i całej kolekcji.

Anna Kuśmirek